

TEOLÓGIA

Lina Andronovienė

LELKISÉGÜNK ÉS A HUMOR

A cikk írója *Lina Andronovienė*, az Európai Baptista Szövetség (EBF) által működtetett Nemzetközi Baptista Teológiai Szeminárium (IBTS) dékánja és az iskola *MA in Baptist Studies* programjának szakmai vezetője, emellett a Litván Baptista Szövetség teológiai iskolájának az igazgatója. A szélesebb baptista közösség felé elsősorban a gyakorlati teológia területén szolgál, illetve a dicsőítés eszközeinek kontextualizálásával (például énekszövegek fordításával). Teológus, zenész és művész, gyakran ad elő konferenciákon etikai, lelkeségi kérdésekről és a kultúra teológiájáról.

*Megvan az ideje minden dolognak...
megvan az ideje a sírásnak, és megvan az ideje a nevetésnek.¹*

*Az angyalok azért tudnak repülni,
mert képesek könnyedén tekinteni magukra.²*

Az igent mondás veszélyei

Akkor kezdtem el gondolkodni, hogy írok egy esszét a humor ajándékának használatáról, amikor felkértek, hogy beszéljek erről a témáról az Európai Baptista Nőszövetség (EBWU) „*Stand Up and Live*” [Állj fel és élj] című konferenciáján (Hannover, 2013. május 29. – június 02.). Amikor Ujváriné Szabó Anikó, az EBWU elnöke odajött hozzám ezzel a kéréssel, örömmel mondtam igent, egyszerre kíváncsinak és izgatottnak érezve magam a téma kapcsán, hiszen szeretem a humort, a jó vicceket, és szeretek jókat nevetni.

Aztán jött a következő felvonás. Amikor elkezdtem a humoron és családján gondolkodni – az öröm és mosoly ikertestvéreim, bátyjukon, az élénk nevetésen, és őszinte nővérükön, az irónián³ –, elmentem az IBTS könyvtárába anyagot gyűjteni. Ez a könyvtár sok területen bőséges anyaggal rendelkezik, de az előzetesen átfutott bibliográfiákból már előre lehetett tudni, hogy erről a tárgyról viszonylag kevés könyv született. Találtam ugyan egy párat a könyvtárban, de kellemetlen meglepetésben volt részem: a legtöbbjük elég száraz olvasmány volt.⁴ Ez nyugtalanítani kezdett, mert félttem tőle, hogy az előadásom (vagy ez a cikk) szintén hasonlóan unalmas lesz.

Hogy van az, hogy a humorról szóló beszélgetés gyakran unalmas? Talán ez nem is kellene, hogy meglepő legyen, más dolgok is vannak, amelyekről nehéz jól beszélni tárgyilagosan, inkább egyszerűen csak meg kell élni őket. A humorról is el lehet mondani ugyanazt, mint az örömről: „A keresztény örömhöz nem az arról szóló elmélet juttat el.”⁵ Akárhogy is, ez nem igazán

segített engem, és a konferencia dátuma is egyre közeledett. Az sem igazán könnyítette meg a dolgomat, hogy egy nemzetközi, interkulturális környezetben kellett a humorról beszélnem, tudván, hogy az angol nyelvű előadásomat a helyszínen fogják tolmácsolni több nyelvre. Te jó ég, hogy vállalhattam ezt el?!

Aztán eljött a konferencia napja, az előadás meg az adrenalinlöket, és végül jól sikerült a dolog. Kellemes meglepetés volt, hogy a humorról szóló mindkét előadáson sokan jelentek meg. Gondolom, hogy ehhez annak is köze volt, hogy sokan a résztvevők közül egyszerűen fáradtak voltak, és azt remélték, hogyha hallanak néhány viccet, akkor az segít majd nekik túlélni a délutánt. Ezt nem vettem rossz néven, hiszen a humor ajándékának egyik lényege éppen az, hogy könnyebbé tegye a napjainkat. De a szemináriumon kialakult beszélgetések is meglepő mélységekbe juttattak el a humor jelentőségét illetően: fény derült arra, hogy néha akár a Krisztus-követő ember vagy közösség lelki életben maradása múlhat a humoron.

Hálás vagyok mindazon nőtestvéreknek, akik eljöttek a konferenciára vagy bármilyen módon hozzájárultak annak sikeréhez, és azoknak is, akik jelezték, hogy jó lenne, ha néhány ott elmondott gondolatot írásban is megjelenetnének. Ezzel a cikkel a nekik tett ígéretemnek szeretnék eleget tenni.

A definiálhatóság nehézsége, avagy mit mond a Biblia?

A humor valóban egy rendkívül érdekes jelenség. A Biblia nem beszél róla explicit módon, és emiatt vannak, akik úgy gondolják, hogy a humor istentelen vagy legalábbis nem túlzottan köthető az Istennel való tapasztalatunkhoz. (És ahogy sok más véleménynek, ennek az igazolására is találhatunk igeverseket, ha nagyon akarjuk.) Sajnos volt idő az egyháztörténelemben, amikor ez az attitűd volt az egyház alapállása a humorral kapcsolatban. Aranyszájú Szent Jánosról úgy tartják, azt gondolta, hogy „az ördög a forrása minden mókának és viccnek”.⁶

De egy másik magyarázat is lehetséges arra, hogy miért nem beszél a Biblia explicit módon a humorról. Eszerint a Szentírás Isten létezéséhez vagy emberi testi mivoltunkhoz hasonlóan a humort egyszerűen adott dolognak veszi: azért nem beszél különösebben erről, mert magától értetődő dolognak veszi.⁷ Valóban nem véletlen, hogy a zsidók, Isten Első Szövetségének népe, arról ismeretesek, hogy annyira jól tudnak nevetni, és mindeneke előtt saját magukon nevetni, sokszor még fájdalmak és szenvedések közepette is.⁸

Tehát ha jól megnézzük, rengeteg humort találunk a Bibliában is, mégpedig legtöbbször az irónia, a szatíra, a paródia, a karikatúra és a szójáték műfajában. Gondoljunk csak arra a történetre, amikor Áron az aranyborjút próbálja megmagyarázni Mózesnek: „a tűzbe dobtam az aranyat, és ez a borjú lett belőle” (2Móz 32,24); vagy a párbeszédet Bálám és a szamara között (4Móz 22,22–35); vagy azt, hogy Péter csodálatos módon kiszabadult a börtönből, hogy aztán Rodé, a szolgálólány az ajtón

kívül tartsa őt (ApCsel 12,12–17).

Megkísérhet bennünket, hogy beleugorjunk annak a kérdésnek a tárgyalásába, hogy vajon nevetett-e Jézus, mivel ez természetesen eldöntené a dolgot, hogy a humor vajon jó – és „keresztény” – dolog-e. De ahogy *Karl-Josef Kuschel* rámutat: ez olyanfajta exegetikai akrobatamutatvány lenne, amilyenekbe néha azért fogunk bele, hogy legitimáljuk a már előzetesen meglévő hitbeli nézeteinket. Kuschel szavaival, ez „szűk látókörű keresztény apologetika és opportunistai teológiai népszerűség-hajhászás [lenne] a »mi Jézusunk is így csinálta« szlogen alkalmazásával”.⁹ Igazából, ha már belemennénk ilyesfajta írásmagyarázati bűvészkedésbe, akkor egyszerűbb lenne a humor ellen érvelni. A Szentírás sohasem említi, hogy Jézus nevetett volna, viszont beszél arról, hogy sírt. „Legalábbis a statisztika szerint Aranyszájú Jánosnak igaza volt!”¹⁰

Aranyszájú Szent János

Tehát ennek a cikknek nem az a célja, hogy igeverset igeverset után sorakoztatva bebizonyítsa, hogy sok humor van a Bibliában, noha nem én lennék az első, aki azt állítja, hogy ez így van. Sok írásban derítették már fel a humor meglepően állandó és mindent átszövő szerepét az Ó- és az Újszövetségben.¹¹ A „nevető Isten” teológiai kérdése is elgondolkoztató lehet a Zsolt 37 alapján¹² vagy a gnosztikus megváltóval kapcsolatban, aki azon nevet, hogy becsapta a kínzóit, mert azok elhitték, hogy ő tényleg ember volt és tényleg szenvedett.¹³ Viszont most elsődleges szándékom, hogy azt kutassam, milyen szerepet játszik ma a humor keresztény lelkiségünkben.

Néha felmerül, hogy a humor az egyik dolog, ami megkülönböztet bennünket az állatoktól: ők is játszanak, mint mi, de csak az emberek nevetnek, és érzékelik azt, hogy valami „vicces”. Ahogyan lehetetlen emberré válni emberi közösség nélkül, lehetetlen megtanulni a humort anélkül, hogy megtapasztalnánk azt egy közösség kontextusában. A humort növekedésünk közben tanuljuk, amikor megtapasztaljuk a vicceket és a poénokat és mások nevetését. Úgy tűnik nekem,

hogy ez lényeges eleme az ember Isten képére és hasonlatosságára teremtettségének. (Valójában az is felmerült többekben, hogy éppen az ördög az, aki képtelen a humorra.)

Természetesen valamely ponton fel kell tennünk a kérdést: „Mi az a humor?” A válasz nem egyszerű, és mindig provizórikus. A nevetés általában meghal, ha egy viccet el kell magyarázni. *Gerald Bessière* megjegyzi, hogy „a humor soha nem engedte, hogy bezárják egy definícióba. Mindig ‘humorral’ kezelte önmagát.”¹⁴ Könnyebb rámutatni a humor egy jó példájára, és azt mondani, hogy ez itt az; vagy azt mondani, hogy valakinek nincs humorérzéke. Arra is rámutathatunk, hogy a humornak többféle árnyalata van: szász elménckedés, a viccek humora, buta vihorázás, vidám cselekedetek, egymás ugratása stb.

Ahelyett hogy megpróbálnánk definiálni, koncentrálnánk a humor jeleire is. Ezek közül gyakori társa a nevetés, gyakran színimimiként használjuk a kettőt. Noha a humor nem mindig nevetésben fejeződik ki, ez valóban az egyik legfontosabb jele. Viszont csakúgy, mint magának a humornak, a nevetésnek is különbözőek lehetnek a szándékai és motivációi, és nem mondhatjuk, hogy ez automatikusan pozitív dolog lenne. Az Ószövetségre fókuszálva, Kuschel kétféle típusú emberi nevetést különböztet meg: „Van egyfajta hitetlenkedő nevetés, amikor kezdetben szkeptikus emberek Isten dolgain nevetnek, ami felszabadító, örömteli nevetéssé válhat, ha megtalálják Istent, és vele nevetnek tovább; és van a bolond nemtörődöm, bűnös nevetése, ami el lesz hallgattatva, hiszen a bölcsék komolysága szemben áll a bolond nevetésével.”¹⁵ Ez újra emlékeztet bennünket arra, hogy komoly dologról van szó.

Ezt az intő emlékeztetést szem előtt tartva arra hívom az olvasót, hogy reflektáljunk együtt a nevetés és a tágabb értelemben vett humor pozitív és negatív aspektusaira. Konkrétan a humornak a személyes és a közösségi keresztény életben betöltött néhány fontosabb funkciójával szeretnék foglalkozni.

Ezekről a funkciókról gondolkozva igyekszem összekötni őket egy erénnyel, ami különösen fontos a humor (egszség) használatában és fejlesztésében. Ebben az erényetika (*virtue ethics*) néven ismert általános megközelítést fogom követni. Ez a megközelítés hangsúlyozza az adott tradíció¹⁶ szükségszerű kontextualizáltságát: az adott tradícióhoz tartozó közösségek és emberek életét annak narratívái táplálják, ez határozza meg az identitásukat. Az erényetikai megközelítés arra törekszik, hogy azonosítsa azokat az erényeket, amelyek az adott narratívához és tradícióhoz illeszkednek, és annak megfelelően formálják az egyént, illetve ami talán még sokkal fontosabb, a közösség jellemét. Ezért azokat a gyakorlatokat veszi figyelembe, amelyek ezeket az erényeket kifejlesztik, és így hozzájárulnak az adott tradíció továbbviteléhez.¹⁷ E cikk korlátai miatt nem fogom itt azokat a gyakorlatokat tárgyalni, amelyek a legmegfelelőbb módon segítenék ezen erények kifejlesztését a humor használatát illetően, de remélem, hogy hozzá tudok járulni a diskurzushoz azáltal, ha felvetek pár ötletet a jövőre nézve, hogy milyen megközelítések szerint lehetne tárgyalni a témát.

A humor mint korlát

Először is egy igen negatív funkcióval kezdem, amit a humor betölthet, mivel nem véletlenül tartották sokan a keresztény hagyományban a humort haszontalannak vagy egyenesen veszélyesnek.¹⁸ Jézusnak a mezei beszédben rögzített figyelmeztetése is az eszünkbe juthat: „Jaj nektek, akik most nevettek!”¹⁹ Azon is elgondolkozhatunk, hogy miért mondta Pál, hogy a szentek gyülekezetében nincs helye az ostoba vicceknek.²⁰ Valóban, a humor nem szükségszerűen építő, életet adó vagy

életigenlő. Például használhatjuk arra is, hogy távol tartsuk magunktól az élet komoly kérdéseit; hogy viccelődni kezdjünk, amikor valójában gyászolnunk kellene. Ez magunk és mások becsapásának egy formája. Amikor a mélység túl nagy kihívást jelentene, akkor a humor eszközül szolgálhat arra, hogy feltegyük, mint egy maszkot, amit korlátként állíthatunk önmagunk és az élet halálos komolysága közé. A humor blokáddá válik például akkor, amikor egy komollyá válható beszélgetést valaki eltérít vagy megfojt azzal, hogy viccelődésbe züllesztzi.

Néhányan különösen hajlamosak vagyunk rá, hogy arra használjuk a humort, hogy megvédjen attól, hogy valaki túl közel kerüljön hozzánk, vagy arra, hogy észrevétlenül kizárjunk másokat. Valószínűleg ez az oka annak, hogy sokan úgy vélték, hogy a humornak nincs helye a kereszténységben. Amikor nem mindenki osztozik egy viccben, akkor az elszigetelődést szül. Azok, akik nevetnek, bent vannak, akik nem, azok meg kint. Természetesen ilyen szituációk akaratlanul is létrejöhetnek, de attól még fájhatnak. A legkevesebb, amit megtehetünk, hogy nevetés közben is figyeljünk arra, hogy mások hogyan éreznek.

A humor lehet a felsőbbrendűség kifejezése is, például annak a sejtelmes nevetése, aki „tud valamit”²¹ Még zavaróbb lehet, ha valaki a humort tudatosan arra használja, hogy elidegenítsen másokat, hogy megfenyegessen,²² hogy kigúnyoljon, vagy hogy szándékosan megbántson valakit. A kérdés természetesen az, hogy ezek a kifejezési formák vajon még humornak számítanak-e egyáltalán (és ezzel visszajutottunk a definiálás nehézségének kérdéséhez). Valahol az út során a fent leírt viselkedésformák megszűnnek humorosnak lenni, amikor megjelenik bennük a másik ember bántásának gonosz szándéka. Még ha megvető nevetés kíséri is az ilyenfajta humorizálást, egyre inkább nyilvánvaló lesz, hogy nem vicces, és lehet, hogy már rég nem az.

Viszont olyan helyzet is van, amikor hasznos lehet a humor, mint barikád. Noha megfeszített Urunk követőiként mi is egy sebezhető életre vagyunk elhíva, adódhat olyan élethelyzet, amikor szükség lehet arra, hogy humorral határoljuk el magunkat valamitől: például ilyen lehet, ha az embert megsértik, vagy valakit megsértene a jelenlétében, vagy amikor valakinek arra van szüksége, hogy egy kicsit eltávolodjon egy számára nehéz személyes élethelyzettől stb. Az ilyen típusú humornak gyakran rejtett kritika a célja – ezzel majd alább fogok foglalkozni.

A humor által létrehozott korlát segít egy kicsit felülemelkedni önmagunkon, amikor a helyzet olyan, hogy reménytelenül kicsinek és tehetetlennek érezzük magunkat. Bessière megfogalmazása szerint: „A humor egy transzcendenciával megtöltött tegez a megterhelt emberiség keze ügyében.”²³

Emlékeztet bennünket arra, hogy a mi történetünk egy sokkal nagyobb történet része, és hogy csak akkor fogjuk meglátni saját nehéz helyzetünk értelmét, amikor Isten történetének és Isten népe történetének viszonyában látjuk azt. Segít számunkra értelmezni az élet zavaros részeit – ezzel majd alább foglalkozom –, és segít abban, hogy meglássuk önmagunkat akkor, amikor ezek a zavarok sokkal nagyobbak, mint mi magunk. „A humor készségesen változtatja aktivitásának körét, és az ember és a valóság közötti egyenlőtlenségek réseibe vetődve megszüli a belső szabadságot; jó érzéke van a relativitáshoz, és feloldozza azokat az »abszolútumokat«, amelyek egyáltalán nem azok, csak annak akarnak látszani egy előzetesen elhatározott nézőpontból. Egyetlen ember szavai sem menekülhetnek könnyed zaklatásától.”²⁴ Mint időről időre látni fogjuk, a humor megtanulásának legjobb módja az, ha megtanulunk önmagunkon nevetni, és nem vesszük magunkat *túlságosan* komolyan.

De hogyan kerüljük el, hogy a humort rejtőzködési stratégiaként alkalmazzuk, vagy ami még rosszabb, belecúsúszunk abba, hogy emberek bántására vagy manipulálására használjuk? Úgy gondolom, hogy ehhez a szeretet erénye létszükséglet. A humor és a szeretet közötti kapcsolatra már mások is rámutattak. Bessière a következő kérdést teszi fel:

Észrevetted már, hogy a humor és a szeretet milyen jól megférnek egymással? Ez a cinkosság bizonyosan valamilyen titkot rejt. A humor az élet megkönnyítőjeként készségesen virágzik azokban, akik szeretnek, és tudják, hogy szeretve vannak.

Ha megkockáztathatok egy ünnepélyes kijelentést, úgy is mondhatnám, hogy nem létezik szeretet humor nélkül, mégpedig azért nem, mert a humor nélküli szeretet alábecsüli a két lény között fennálló távolságot, és ebből következően a [szükséges] tiszteletet és a találkozásukra irányuló végtelen erőfeszítéseket.²⁵

A szeretet tehát képes arra, hogy a maga komolyságával központi helyet foglaljon el minden viccelődésünkben, és ezt meg is kell tennie, mivel a humornak mindig belőle kell fakadnia, és a szeretetnek mindig meg is kell vizsgálnia minden vicces tevékenységet. Viszont a szeretetnek is szüksége van a humorra, mert csak humorral képes az életet annak valóságában megünnepelni: úgy, mint azt a teret, ahol nemcsak könnyek és szenvedés vannak, hanem ahol Isten jósága kiömlik és örömet szül. Az emberi élet ezen aspektusaival a következőkben fogok foglalkozni.

A humor mint ünneplés és vigasztalás

Legalább a felszínen magától értetődő, hogy a humort és a nevetést általában a jó időkkel kapcsoljuk össze. Olyan alkalmakat jelölnek, amikor az életet jónak éljük meg, és annak is mondjuk. S mivel felnőttekként nehezünkre esik ok nélkül nevetni, tudatosan azt keressük, hogyan szórakoztathatnánk magunkat vicces dolgokkal. Gondoljunk például a menyegzőkre: a programnak szinte mindig van valamilyen humoros eleme, még a legkomolyabban viselkedő kelet-európai baptisták menyegzőin is! Sokan különösen szeretjük a vicces szituációkat; az emberek humoros videókat készítenek és néznek, és gyakran halljuk azt, hogy „annyira jól éreztem magam, nem emlékszem, hogy mikor nevettem ennyit utoljára”.

Viszont, mint már láttuk, keresztényekként gyakran gondunk van az ünneplő nevetéssel. Lehet, hogy ez azért van így, mert nem vagyunk képesek annyira ünnepelni, mint amennyire kellene? Az egyik nagynénemet gyakran megintették,

mert mosolygott az istentiszteleten. Ráadásul a kórusban ült, a gyülekezettel szemben, ezért – mint mondták – rossz példát mutatott sok más embernek is. Pedig a nagynéném leggyakoribb és legtermészetesebb arckifejezése a mosolygás, általában úgy utalnak rá, hogy „a mosolygós hölgy”. Különös áldásként kapta ezt a mosolygó arcot, élete igen sok megpróbáltatása ellenére. Erre a paradoxonra majd alább utalok.

Az előbbi történettel ellentétben, amikor én egy jó gyülekezetre gondolok, akkor mindig egy olyan közösség jelenik meg a szemem előtt, ahol tudunk együtt nevetni. Különbözően még nem váltunk közösséggé. Igen, a másik szükséges kritérium meg az, hogy képesek legyünk együtt sírni is, szükséges, hogy a gyülekezetben a sírást és a gyászt is ki lehessen fejezni. Viszont a kettő össze van kötve, mégpedig a következők miatt:

A humor az a dolog, ami sokféleképpen túljuttat az élet nehéz periódusain. Egy gyakran váratlan, de extrém erős, Istentől kapott erőforrás, ami semlegesíteni tudja a szenvedés forrását, vagy át tudja alakítani a szenvedők tapasztalatát.²⁶ Az emberek tudnak egyszerre nevetni és sírni: sok olyan ember bizonyágtétele igazolja, akik a szenvedés szörnyű formáin mentek keresztül, hogy a humor az életformáló szenvedés egyik nagyon erős társa.²⁷ Nem túlzás azt mondani, hogy tragikus, ha a gyülekezet elfelejti ezt az ajándékot és erejét.

A humornak és különösen a nevetésnek, sőt néha leginkább a szinte semmiből előtörő nevetésnek az élet legkomolyabb, legünnepélyesebb és legtragikusabb pillanatai közepette megvan az a csodálatos képessége, hogy

*oldja a feszültséget ... A nevetés a legkomolyabb időkben nemcsak hogy oldani tudja a feszültséget, hanem azt is biztosítja az embernek, hogy megőrizze a méltóságát olyan körülmények között, amikor attól a leginkább meg lenne fosztva, mert éppen olyan erőnek van kiszolgáltatva, amelyeket nem képes uralni.*²⁸

A dolgok humorral való szemlélésének képessége képessé tesz bennünket arra, hogy megküzdjünk az élet ellentmondásosságával, amikor úgy tűnik, hogy a dolgoknak – beleértve a saját életünket – nincs semmi értelme. Ez különösen igaz akkor, amikor a szavak erőtlene arra, hogy helyesen beszéljenek a helyzetről, akkor, amikor minden magyarázat sekélyesnek hat. Ilyen esetekben a keresztényeknek meg kell őrizniük magukat attól a kísértéstől, hogy magukra vagy másokra erőltessék az okok és okozatok redukcionista (és ezért hamis) magyarázatát. Egy nagy teológus, Reinhold Niebuhr így írt a komoly szavak elégtelenségéről:

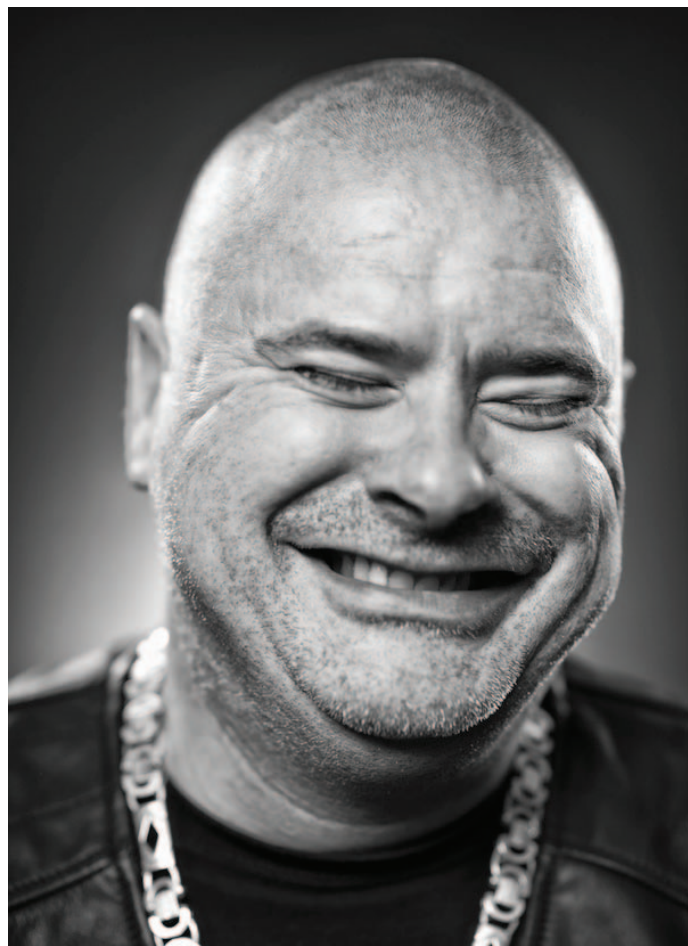
*A humorérzék sok tekintetben megfelelőbb erőforrás az élet ellentmondásosságával való szembenézésre, mint a filozófia szelleme. Ha képesek vagyunk nevetni a végzet furcsa fordulatain, amelyek megtámadják a rendnek és a jelentőségteljeségnek azokat a rendszereit, amelyeket minden élet kiépít magában és maga köré, akkor legalábbis attól mentesek vagyunk, hogy az irracionális idejekorán egy szép kis rendszerré redukáljuk.*²⁹

Mivel az emberi életben meglehetősen gyakran előfordulnak paradox és tragikus élmények, ezért a humor isteni ajándékának is folyamatos szerepet kell benne játszania. Peter Berger szintén azt jegyzi meg, hogy a humor azokkal az alapvető egyenlenségekkel dolgozik, amelyeket elkerülhetetlenül megtapasztalunk ebben a világban, amelyben élünk.³⁰ Ezért van az, hogy a „komédia és a tragédia gyökere szorosan összetartozik”.³¹ A humor abban segít nekünk, hogy az életünket annak paradoxonjaival együtt egyben tudjuk tartani. Megtanít bennünket arra, hogy ezeket az egyenlenségeket és tragédiákat kezeljük, azáltal, hogy

„a transzcendencia még egy jelét [adja] ... oly módon, hogy burkoltan a megváltásra céloz”.³²

Viszont az, hogy a humor arra hív bennünket, hogy lássuk a megváltás kezdetét és a jó diadalát a gonoszság közepette, lehetetlennek tűnhet, és ez a felszólítás adott helyzetben akár bántó is lehet. Valójában *tényleg* lehetetlen az, amit követel, hacsak nincs jelen a reménység erőnye. A reménység az, ami fellebbenti a függőnyt, hogy a keresztén túl a feltámadást is lássuk, és az új élet virágzását ott, ahol úgy tűnik, hogy nincs más, csak halál. Ezzel kapcsolatban Andrew Greeley a „hit humoráról” beszél:

*A humor abban a derűs örömben gyökerezik, ami a hitből, reményből, bizalomból és szeretetből származik. Az ember azért tud nevetni, mert tudja, hogy bármilyen rosszul is állnak a dolgok, a legvégső értelemben nem jelenthetnek komoly bajt. Nem számít, hogy mennyire sokáig mennek rosszul a dolgok, ha legvégül minden jól végződik. Nem számít, hogy mennyire tűnik tragikusnak az élet, ha a végső értékelés azt mutatja, hogy a színjáték valójában komédiának lett írva ... A nevetés megrázza a sírok kongó falait. Ereje elgördíti a köveket e sírok elől, meggyőződése a feltámadás biztosítéka.*³³

Ehhez szeretnék egy személyes tapasztalatot hozzáadni. Néhány évvel ezelőtt az otthoni gyülekezetem nagyon nehéz időknél ment keresztül. Sok gyötrelmet és fájdalmat, félreértéseket és egymás gyakori megbántását tapasztaltuk meg akkoriban. Emlékszem, hogy szinte fizikailag kényszerítenem kellett magamat, hogy elmenjek az istentiszteletekre. Nagyon nehéz volt, különösen, mert a saját családom tagjai voltak a konfliktus centrumában. Nem voltam messze attól, hogy otthagyjam az egészséget. Nem Isten követéséből, inkább a gyülekezetbe járásból lett nagyon elegendő.

Akkor került a kezembe egy kis könyv, – hiszem, hogy Isten küldte –, ami megváltoztatta a helyzetet, vagy inkább az ahhoz való viszonyomat. A címe *Egy kegyes kétkézese naplója*³⁴ volt. Írója, Adrian Plass napló formájában jegyzi le gondolatait Istenről, (meglehetősen tökéletlen) gyülekezetéről, és noha mindezt nagyon komoly formában teszi, szinte lehetetlen, hogy az olvasó ne kacagja végig az egész könyvet. Noha Adrian gyülekezete sokban különbözött az enyémtől, észrevettem benne, hogy görbe tükröt tart azon emberek elé – beleértve önmagamot is –, akik saját magukat túl komolyan veszik. Azt is elkezdtem észrevenni, hogy nem *minden* volt annyira rossz, mint amennyire annak láttam: elkezdtem meglátni a lehetőséget a fejlődésre. A helyzet a gyülekezetemben egy ideig nem változott, de Adrian Plass naplója megtanított arra, hogy nevessek (elsősorban saját magamon) anélkül, hogy ez a nevetés cinikus vagy bántó lenne. Képes lettem nevetni és közben szeretni, és visszakaptam a reményt.

A humor mint kritika és mint a rossz elleni harc eszköze

Van még egy másik funkciója is a humornak, amit manapság mintha nagyon kevésé alkalmaznánk keresztény életünkben, noha a jelenlegi idő és a mostani küzdelmek szükségessé tennék. A humor egyik gyakran elfeledett ajándéka az, hogy a prófétai kijelentés része lehet.³⁵ A „prófétai” alatt itt most az igazság kimondásának és képviselésének a feladatát értem, elsősorban az emberi hatalmasságokkal szemben (bármilyen területen is legyenek ezek a hatalmak). Ez természetesen egyáltalán nem új: a Bibliában sok példája van a hatalmasok, az elnyomók, a gonoszok prófétai kikacagásának.

Ezekben az esetekben a humort annak felforgató természetében lehet felismerni.³⁶ „Összetöri a begyöpösödött gondolkodás kereteit, és egy radikálisan új, alternatív viselkedésmintát ad...”³⁷ Gondoljunk az 1Kor 3,18–19-re és magunkra úgy, mint „Krisztus bolondjaira”, amit Szent Bernát és Assisi Szent Ferenc tovább fokoztak azzal, hogy a saját közösségeiket *ioculatores Domini* – „az Úr udvari bolondjai” névvel illették.³⁸ Úgy vélem, hogy ez különösen fontos a miénkhez hasonló közösségek – baptisztikus vagy szabad egyházak, vagy *Dorothee Sölle* és *Fulbert Steffensky* szavaival élve „szekták és peremcsoportok” – számára.³⁹ Szemben az államegyházakkal, melyekhez képest csak apró csoportok vagyunk, nemigen remélhetjük, hogy a társadalom magáévá teszi a meggyőződéseinket, de a humort figyelemfelhívásra és a status quo kritikájára használva felemelhetjük prófétai szavunkat a bajokkal és a gonosszággal szemben.

Erre bibliai és történelmi példák is inspirációul szolgálhatnak. Lehet, hogy az ószövetségi próféták (például Ezékiel) pár nagyon furcsa, hogy ne mondjuk „őrült” akcióját ma nagyon távolinak érezzük magunktól, de Sölle és Steffensky látják ezek kapcsolatát a hasonló tartalmú mai „megviccelésekkel” – például az olyan esetekkel, amikor egy államelnök asztalára „vért” öntenek, hogy ezzel szimbolizálják az ország részvételét az igazságtalanságban és az erőszakban.⁴⁰ *Walter Wink* rámutat, hogy a humor számos esetben képes aláaknázni és szabotálni a hatalmasságok jól kigondolt és látszólag legyőzhetetlen elnyomó gépezeteit.⁴¹ A kedvenc történetem Lengyelországból származik, a Szolidaritás 1980-as évekbeli küzdelmeinek idejéből: „Egy télapóruhába öltözött csoport (akkoriban nehezen elérhető) egészségügyi betéteket osztogatott a nőknek, hogy felhívják a figyelmet arra, hogy milyen nehéz beszerezni a szükséges dolgokat is. Amikor ezeket a Mikulásokat letartóztatták, egy másik csoport Mikulás jelent meg a börtönnél, ahhoz ragaszkodva, hogy az előbbieket

csalók voltak, és ők az *igazi* Mikulások.”⁴² Az elnyomó hatalmak gyakran nem tudják, hogy mit kezdjenek a humorral: első körben legalábbis általában alulmaradnak vele szemben. Ez egy olyan fegyver, amelyet a békesség gyermekei is forgathatnak.

Milyen erényre van szükség ahhoz, hogy ilyen prófétai módon használhassa valaki a humort? Bátorságra például mindenképp. Az igazságtalanságot a humor eszközével kritizálni nem tréfadolog, sőt valójában hihetetlenül veszélyes is lehet, még akkor is, ha az elnyomó hatalomnak időbe telik felfognia, hogy az ő tevékenysége lett célkeresztbe véve.

Nagy árat fizethet az, aki ilyen eszközzel él, amint ezt jól tudják mindazok, akik valaha is komoly kritikát gyakoroltak bármilyen sok pénzzel és/vagy nagy befolyással rendelkező hatalmassággal szemben. De hát ezzel kapcsolatban a figyelmeztetést már a Krisztus követésére indulásunk kezdetén megkaptuk: „Ha engem üldöztek, titeket is üldözni fognak.”⁴³

Ezzel az erénnyel kapcsolatban még egy megjegyzés idekívánczok. Azt hiszem, hogy a humor ilyen jellegű használatát legelőször is önmagunkkal szemben kell elkezdenünk. Vannak közöttünk olyanok is, akiknek ez viszonylag könnyen jön, de másoknak – akik egy kicsit jobban féltik a méltóságukat és a közösségekben elfoglalt helyüket – ez egy nagy bátorságot igénylő kihívás lehet. Ennek ellenére az önmagunkon nevetés önkritikai képessége nagy segítség a keresztény jellemünk formáltatásában. Segíthet abban, hogy felismerjük és bűnbánattal megvalljuk jellemünknek azokat az oldalait, ahol még csiszolódniuk kell: a büszkeségünket, feltűnési vágyunkat, félelmeinket...

Arra is képes, hogy kapcsolatot teremtsen másokkal, hogy segítsen abban, hogy észrevegyük, hogy mások is hasonló gondokkal küszködnek – hogy „egyek vagyunk ostobaságunkban és méltóságunkban is”. Ebben az értelemben a humor összeköti az embereket, de ennél többet is tesz. Segíthet annak elkezésében, hogy bevalljunk néhány nem annyira kellemes igazságot

önmagunkról. Csak amikor már erre készen állunk, leszünk készen a világ próféta kritikájára. Ez különösen fontos azért, hogy a közösségeink ne engedjenek annak a kísértésnek, hogy magukat a szentek gyülekezetének valamiféle elit csoportjaiként mutassák be, melyekbe csak a már tökéletességre jutott emberek kerülhetnek be. Valóban szentségre vagyunk elhíva, de ha csak szentekként mutatjuk be magunkat, az képmutatáshoz vezet, és ebből adódóan előbb-utóbb krízishez, illetve elbukások okozta botrányokhoz. Egészséges az olyan felekezet, amelyik képes vicceket kitalálni önmagáról. Hogy ezt bemutassam, mivel baptista vagyok, megosztom itt az egyik kedvenc baptista viccemet.⁴⁴

Pál apostol visszalátogat a földre. Természetesen nagy a felhajtás, az egyházvezetők és a média is előzőnli a szállását. Először a pápa kap audienciát. Hosszú idő után az ajtó kinyílik, kijön a pápa, és az újságírók kérdésére a következőt válaszolja: „Hosszú beszélgetés volt. Szent Pál elmagyarázta nekem néhány írását, és el kell ismernem, hogy mi katolikusok egy kicsit túlzásba vittük a Mária-tiszteletet.”

A következő meghallgatást a pünkösdi-karizmatikus vezető kapja. Hosszú idő után az ajtó kinyílik, a pünkösdi vezető kijön, és amikor az újságírók megkérdezik, hogy mi történt bent, ezt mondja: „Hát, Pál apostol elmagyarázta nekem, hogy mit értett a Szent Szellem ajándékain, és be kell ismernem, hogy mi pünkösdiek egy kicsit túlzásba estünk a nyelveken szólás fontosságát illetően.”

A harmadik, aki bemegy... igen, kitaláltatók, a baptista vezető. Amikor hosszú-hosszú idő után az ajtó kinyílik, Pál apostol jön ki. A meglepett újságírók megkérdezik tőle, hogy mi történt, mire Pál: „Hiába mondtam neki, hogy ezt én írtam, ő csak azt ismételtette, hogy »úgy olvasd, ahogy írva van.«”

Konklúzió

A cikkem elején megemlítettem, hogy a humor a gyülekezet életében gyakran ambivalensen jelenik meg, és olykor gyanakvással és elutasítással találkozik. Néha az ember elszomorodik azon, hogy mennyire elnehezült sok gyülekezet, és mennyire nem képesek a megfelelő könnyedséggel tekinteni önmagukra. Greely megfigyelése szerint ugyanez a helyzet a teológusokkal és a hittudósokkal, akik „csak a parúszia után tizenöt perccel fognak elkezdni önmagukon nevetni”⁴⁵. Remélem, hogy ez a megfigyelés nem igaz minden teológusra!

Viszont a humor jelenségén való elgondolkozás felfedi azt a paradoxont is, hogy itt valójában egy nagyon komoly dolgról van szó, még akkor is, amikor gurulunk a nevetéstől. A humor gyógyíthat, de meg is sebezhet: létrehozhat nyitottságot, barátságokat, közösségeket, de tönkre is teheti azokat. Korlátokat tud felállítani: jókat és rosszakat is, és segíthet az életet megünnepelni és vigasztalásra találni a nehézségek közepette is. Mi több, segíthet abban is, hogy néhányra ezen nehézségek közül reflektáljunk és elkezdjünk a változásért küzdeni. Mindez bőven igazolja, hogy a humor teológiai vizsgálata szükséges, és hogy nem elég szimplán csak vicceket mesélni egymásnak és azon túl annyiban hagyni a dolgot.

„A humor Isten jelenlétének jele az emberiségben. De nem valamiféle előregedett Isten régen volt jelenlétének.”⁴⁶ Ezért kiált a humor gondos vizsgálatért. Mint az elsődleges teológia összes eleme,⁴⁷ rámutathat hitünk valódi, megélt tartalmára, hitünk és hűségünk valódi tárgyára. Ez igaz azokra a dolgokra is, amiken nevetünk, és azokra is, amelyeket egyáltalán nem találunk viccesnek. De kitartunk a szeretetben, és szeretjük önmagunkat, a gyülekezetet és a világot, amelyet Isten annyira szeretett, és ha kitartunk abban a reménységben, hogy a Lélek

képes a legsötétebb szituációkban éppúgy dolgozni, mint az élet ünnepelt pillanataiban, akkor ihletet kapunk arra, hogy bátran használjuk a humort.

Jegyzetek

1. Préd 3,1.4.
2. CHESTERTON, G. K. 2013 *Orthodoxy*. Catholic Way Publishing, New York. 113. o.
3. A sort lehetne folytatni a többi rokonnal, például a vidámsággal, szarkazmussal, elmésségekkel, szatírával, paródiával, fekete humorral, gyakorlati tréfákkal kapcsolatban.
4. Úgy tűnik, hogy nemcsak én küszködtem ezzel a paradoxonnal: Peter Berger megfigyelése szerint „jó sokat írtak a humorról, általában meglehetősen humortalan vénával.” BERGER, Peter L. 1970 *Rumour of Angels: Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*. Anchor Books, Garden City, 69. o.
5. METZ, Johann Baptist 1974. Editorial. In: METZ, Johann Baptist és JOSSUA, Jean-Pierre (szerk.), *Concilium: Fundamental Theology* Vol. 5, No. 10, 10. o.
6. ARBUCKLE, Gerald A. 2008. *Laughing With God: Humor, Culture, and Transformation*. Liturgical Press, Collegeville, xiii. o.
7. Vö. James Wm. McClendon baptista teológus megfigyelésével, aki rámutat arra, hogy az emberi természet szükségszerűen testhez kötött: „A Biblia nem hangsúlyozza ugyan az énünk fizikai testhez kötött voltát, hanem inkább előfeltételezi, ez az előfeltevés viszont ma már nem mindenki számára magától értetődő”, ahogyan a világnézetünk elkezdett távolodni az Első Szövetség népétől. MCCLENDON, James Wm. 2002. *Systematic Theology: Ethics, Volume I*, Revised Edition. Abingdon Press, Nashville, 97. o.
8. Egy jó meglátás található a következő helyen: TANENBAUM, Marc 1974. 'Humour in the Talmud', In: METZ, Johann Baptist és JOSSUA, Jean-Pierre (szerk.) *Concilium: Fundamental Theology* Vol. 5, No. 10, 142ff. A zsidó nép életét mindig átszötte a humor, és amint Tanenbaum rámutat, „lényegében az a pszichodinamikai technika volt számukra, amellyel a majd kétezer évnyi diaszpórábeli létezés alatt el tudták viselni a nyugati kultúrában jelenlévő keresztény vagy szekuláris antiszemitizmus okozta szörnyűségeket.” (Ibid.) Tanenbaum megemlíti, hogy az ilyen jellegű humorizálás akár káros is lehet, ha azt a (keresztény) agresszorok gúnyolódásai által okozott [hamisan] önkritikus hozzáállás szüli. „A zsidók azért viccelődnek, hogy ne fakadjanak sírva” (143. o.). A humor, mint vigasztalás témájáról a későbbiekben fogok szót ejteni.
9. KUSCHEL, Karl-Josef 1994. *Laughter: A Theological Reflection*. SCM, London, 68. o.
10. Uo.
11. Lásd például ARBUCKLE, Gerald A. 2008. *Laughing With God: Humor, Culture, and Transformation*. Liturgical Press, Collegeville. BESSIÈRE, Gérard 1974. Humour – A Theological Attitude? In: METZ, Johann Baptist és JOSSUA, Jean-Pierre (szerk.) *Concilium: Fundamental Theology* Vol. 5, No. 10, 81-95. o.; HYERS, Conrad 1981. *The Cosmic Vision and the Christian Faith: A Celebration of Life and Laughter*. Pilgrim Press, New York. HYERS, Conrad 1987. *And God Created Laughter: The Bible as Divine Comedy*. Westminster John Knox, Louisville. JONSSON, Jakob 1985. *Humour, Irony in the New Testament*. Brill, Leiden; BRENNER, Athalya (ed.) 2003. *Are We Amused? Humour About Women in the Biblical Worlds*. T&T Clark, London; KUSCHEL, Karl-Josef 1994. *Laughter: A Theological Reflection*. SCM, London, II. és III. rész.
12. KUSCHEL, 57-59. o.
13. KUSCHEL, 66-68. o.
14. BESSIÈRE, Gérard 1974. Humour – A Theological Attitude? In: METZ, Johann Baptist és JOSSUA, Jean-Pierre (szerk.) *Concilium: Fundamental Theology* Vol. 5, No. 10, 81. o.
15. KUSCHEL, 64. o.
16. Szélesebb értelemben itt a keresztény tradícióról van szó, konkrétan pedig annak baptisztikus ágazatáról. (Lásd a 39. jegyzetet.)
17. Ebben *Alasdair MacIntyre* metodikáját fogom követni, amelyet itt fejtett ki: MACINTYRE, Alasdair 1984. *After Virtue*. University of Notre Dame Press, Notre Dame. (2. kiadás). Annak bővebb kifejtése, hogy MacIntyre mivel járult hozzá a keresztény etikai gondolkodáshoz ebben a műben található: MURPHY, Nancy –

- KALLENBERG, Brad J. – NATION, Mark Thiessen (szerk.) 1997. *Virtues and Practices in the Christian Tradition: Christian Ethics after MacIntyre*. University of Notre Dame Press, Notre Dame.
18. Vö. ECO, Umberto 2001. *A rózsza neve*. Európa könyvkiadó, Bp., 190ff.
19. Lk 6,25b.
20. Ef 5,4. (A ford. megjegyzése: a Károli "trágárságnak", az Új Protestáns Fordítás pedig "kétértelműségnek" fordítja az *eutrapelia*-t. A görög szó ebben a kontextusban mindenféle bántó, ostoba, durva tréfálkozásra utal, tehát nem csak a nyelvben trágár vagy sikamlós célozgatásokra épülő humorizálást tiltja itt a Szentírás, hanem minden olyan viccelődést, amely másokat megaláz, megbánt vagy kényelmetlen helyzetbe hoz.)
21. KUSCHEL, 54–55. o.
22. Erről lásd KUSCHEL, 53–54. o.
23. BESSIÉRE, 90. o.
24. BESSIÉRE, 91. o.
25. BESSIÉRE, 89. o.
26. Vö. WILLIAMS, Daniel D. 1968. *The Spirit and the Forms of Love*. Harper & Row, New York / Evanston, 118. o.
27. Lásd például FRANKL, Viktor E. 1984. *Man's Search for Meaning*, Revised and updated ed. Washington Square Press, New York, 63–64. o.
28. GREELY, Andrew 1974, 'Humour and Ecclesiastical Ministry', In: METZ, Johann Baptist és JOSSUA, Jean-Pierre (szerk.) *Concilium: Fundamental Theology* Vol. 5, No. 10, 138. o.
29. NIEBUHR, Reinhold 1946. Humour and Faith. In: *Discerning the Signs of the Times: Sermons for Today and Tomorrow*. Charles Scribner's Sons, New York, 126. o.
30. BERGER, Peter L. 1970. *Rumour of Angels: Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*. Anchor Books, Garden City, 69. o.
31. Uo., 70. o.
32. Uo., 69. o.
33. GREELY, 139. o.
34. A szerző által hivatkozott eredeti mű: PLASS, Adrian 1987. *The Sacred Diary of Adrian Plass Aged 37 ¾*. Fount/HarperCollins, London. (A ford. megjegyzése: Magyarországon *Egy kegyes kétbalkezes naplója* címen ismerhetik az olvasók ezt a könyvet. PLASS, Adrian 2000. *Egy kegyes kétbalkezes naplója*. Harmat, Bp., illetve folytatása a PLASS, Adrian 2001. *Kegyes kétbalkezes visszatér*. Harmat, Bp.)
35. KUSCHEL, 55. o.
36. ARBUCKLE, 13. o.
37. ARBUCKLE, 15. o.
38. Erről a témáról például a következő helyen található bővebb háttéranyag: SAWARD, John 1980. *Perfect Fools: Folly for Christ's Sake in Catholic and Orthodox Spirituality*. Oxford University Press, Oxford, 1980, 5. és 6. fejezet.
39. SÖLLE, Dorothee – STEFFENSKY, Fulbert 1974. 'Joy in Sects and Fringe Groups', In: METZ, Johann Baptist és JOSSUA, Jean-Pierre (szerk.) *Concilium: Fundamental Theology* Vol. 5, No. 10, 113–125. o. Sölle és Steffensky megjegyzik, hogy a Bibliát ezekben a közösségekben más módon olvassák, mint a bevett és elismert egyházak köreiben: a szöveg közvetlenebbül és gyakran szó szerinti értelemben szól, és úgy veszik, hogy a keresztény embernek teljes erejéből törekednie kell az írottak megtartására. (122–124. o.) A baptisták ismertek arról, hogy mindig „a Könyv népének” vallották magukat (lásd például BRACKNEY, William H. 2009. *Historical Dictionary of the Baptists*. Scarecrow Press, Lanham, 90. o.). Én a „baptisztikus” (baptistic) jelzőt szeretem használni a „baptistával” szemben, amikor erre a mi sajátos gyülekezeti és írásmagyarázati módunkra utalok. Ez a szabadegyházi tradíció, melynek egyik legfontosabb feladata a magukat tudatosan tanítványnak vallók szándékos közösségének (intentional community) a folyamatos formálása, a reformáció radikális szárnyáig vezethető vissza. A baptisztikus, vagy McClendon terminológiájával élve „kis b betűs baptista” közösségek teológiai elemzését lásd itt: MCCLENDON, James Wm. 2002. *Systematic Theology: Ethics, Volume I*, Revised edition. Abingdon Press, Nashville, 17–34. o. McClendon szerint a baptisztikus identitásra a következő tulajdonságok jellemzőek: a Bibliát az ilyen közösségek az élet és a hit dolgai megbízható útmutatójának tartják, amelynek történetei összekötik a közösséget a múlt és az eljövendő idők hívő közösségeivel; a hívők közösségéhez való csatlakozás önkéntes; a Krisztus főségének való tanítványi alárendelődés elengedhetetlen feltétele a közösséghez való tartozásnak; a tanítványság szükségszerűen közösségben valósul meg; a Krisztus útja melletti – szóban és cselekedetben történő – bizonyágtétel az ilyen közösségek életmódjához tartozik. Lásd még PARUSHEV, Parush R. 2009. 'Doing Theology in a Baptist Way', In: van der LEER, Teun (szerk.), 2009. *Doing Theology in a Baptist Way*, az amszterdami Vrije Universiteit szimpóziumán előadott dolgozatok gyűjteménye (angol és holland nyelven), 8–10. o. Hozzáférhető elektronikus formátumban a <http://www.baptisten.nl/upload/ParushevEng.pdf> címen. (Letöltve 2009.10.05.).
40. SÖLLE, Dorothee – STEFFENSKY, Fulbert 1974. 'Joy in Sects and Fringe Groups', In: METZ, Johann Baptist és JOSSUA, Jean-Pierre (szerk.) *Concilium: Fundamental Theology* Vol. 5, No. 10, 121. o.
41. WINK, Walter 1992. *Engaging the Powers: Discernment and Resistance in a World of Domination*. Fortress Press, Minneapolis, 190–191. o.
42. Uo., 191. o. Szerzői kiemelés. Nem tudtam ellenőrizni ennek a történetnek a tényszerűségét. De még ha esetleg részben fiktív lenne, akkor is olyan jó történet, hogy meg kellene történnie valamikor valahol.
43. Jn 15,20b.
44. A vicceknek általában nincs egy konkrét szerzője, hanem közös örökségünk részei, ezért nem is tudtam kinyomozni ennek a vicznek az eredetét. Egy másik baptistától hallottam régen, és én is sokszor elmondtam óráimon a baptista hallgatóimnak.
45. GREELY, 140. o.
46. BESSIÉRE, 90. o.
47. Az elsődleges teológia (primary theology) alatt azt értem, amit a másodlagos, akadémiai teologizálás (secondary theology), azaz a „teológiáról szóló teológia” vizsgál. (Itt James McClendon gondolatait idézem a másodlagos teológiáról. Forrás: Ched Myers interjúja a *The Witness* 2000. decemberi számából: 'Embodying the "Great Story": An Interview with James W. McClendon'. Elérhető: <http://thewitness.org/archive/dec2000/mcclendon.html> (letöltés ideje: 2005.08.03.). Az elsődleges vagy első szintű teológia a hívő közösségek teológiai gyakorlatának közvetlen kifejeződése: énekek, imádságok, bizonyágtételek, verbális és nonverbális reakciók bizonyos eseményekre vagy körülményekre. Bizonyos mértékig ide sorolhatóak a prédikációk és a tanítás, intés, biztatás egyéb elemei is. A másodlagos vagy második szintű teológia feladata, hogy értelmezze, analizálja és értékelje az első szintű teológia anyagát és az abban kifejezett meggyőződéseket. Mind a két típusú diskurzus jelen van az egyházakban, és mindkettőre szükség is van, egyik sem rendelhető egyértelműen a másik fölé.

